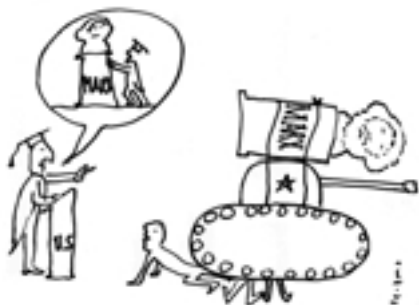

LÉTEZIK-E KRITIKUS TÁRSADALOM- TUDOMÁNY 1989 UTÁN?

AMERIKAI KRITIKA MAGYAR
TÁRSADALMI VISZONYOKAT
ELEMZŐ MŰVEKRŐL

Egy könyvkritika kritikájáról, illetve annak kritikájáról írok kritikát az alábbiakban. De ez csak a látszat: valójában azt a magyar szempontból különösen érdekes vitát összegzem, amely Szelényi Iván és szerzőtársai,¹ továbbá David Stark és Bruszt László,² illetve az amerikai szociológia egyik kiemelkedő alakja, Michael Burawoy között zajlik, és amelynek apropója Burawoy kettős könyvrecenziója³ a két szerzőcsoport nemrégiben, az Egyesült Államokban megjelent, a magyar társadalmi viszonyokat elemző műveiről. Ennek ellenére tulajdonképpen a magyar vonatkozás is csak látszat, mert bár a hozzászólók⁴ vagy magyarok, vagy évtizedek óta Magyarországgal foglalkozó szociológusok, vitájuk legérdekesebb síkja sokkal általánosabb: a társadalomtudományok célját, jövőjét, a poszt-szocialista társadalmak elemzésének lehetőségeit tárgyalja.

A vita első felvonása az Egyesült Államok egyik vezető szociológiai lapjában, az *American Journal of Sociology*-ban jelent meg, ahol a fent említett szerzőkön kívül Michael Kennedy⁵ és Böröcz József⁶ tollából is olvashatunk hozzászólásokat. Mindkét cikk egyedi szempontú elemzést kínál, de

összefoglalómban a rövidség érdekében velük nem foglalkozom. Ehelyett a társadalomkritika-vita négy lényeges kérdéskörét járom körül.

MITŐL KRITIKUS A TÁRSADALOMKRITIKA?

Abban mindkét szerzőcsoport és Burawoy is egyetért, hogy a szociológia egyik legfontosabb szerepe a társadalomkritika. Burawoy szerint azonban Szelényiek és Starkék új műükben szakítottak nemcsak korábbi kritikus-elemző önmagukkal, hanem a klasszikus szociológia tradícióival is, amikor a „történelem vége” ideológiai fogjaiként nem a kapitalizmus mint társadalmi rendszer lehetséges alternatíváival, hanem a kelet-európai kapitalizmus külső megnyilvánulásainak felszínes különbségeivel foglalkoznak. Ebben az olvasatban Szelényi és szerzőtársai pusztán az elitek változó tőkeformákat preferáló státusharcát elemzik, amely a társadalmi struktúrák némileg különböző képét hozták létre a közelmúlt és a jelen meghatározott periódusaiban Közép-Európa országaiban. Bruszték viszont a gazdasági intézmények szövetvényeinek átalakulását vizsgálják az ország poszt-államszocialista politikai berendezkedésének tükrében, amely eltérő típusú kapitalizmusokat hívott életre a „régióban”. Burawoy

szerint egyik modell sem elég kritikus: túlon túl optimista képet festenek a lehetőségek tengeréről, amelyben – leírásuk szerint – a közép-európai elitek szabadon úszkálnak. Másrészt, empirikus szempontból, bár mindkét modell általánosításra törekszik, egyik sem alkalmazható a poszt-szocialista átmenet kulcsfontosságú térségére: Oroszországra.

Az empirikus kifogások helyett azonban nézzük az elméletieket: a valódi nézeteltérés akörül található, mi is a társadalomkritika. Burawoy korábbi művei az államszocialista és a kapitalista rendszer valóban létező, konkrét megnyilvánulásait összehasonlítva tárgyalták mindkettőt, különösen a kapitalizmus hiányosságait. Az államszocialista alternatíva azonban megszűnt – létezhet-e így kritikus álláspont? Burawoy szerint a kapitalizmust a kapitalizmussal összehasonlítva lehetetlen annak valódi lényegét felismerni. Kívülről, más alternatíva szempontjából képzelhető csak el független és lényeglátó kritika. És míg 1989 előtt Burawoy szociológiai munkáiban a nagyon is létező államszocialista társadalmi berendezkedést vizsgálta, ma a jelent – meglepő ez a fejlemény – nem az annak idején létező rendszer, hanem egy „valódi utópia”, vagyis a benne vélhető, de ki nem teljesített ígérek tükrében ajánlja értékelni.

Szelényiek álláspontja ezen a ponton különbözik leginkább Burawoyétól. Szelényi szerint ugyanis lehetséges, sőt az adott körülmények között, amikor életszerű alternatíva nem létezik, kifejezetten szükséges a belülről építkező kritika. Az immanens („ironikus”) kritika célja az, hogy megmutassa, az uralkodó társadalmi struktúrák változtathatók. Nem univerzális szükségszerűség, istentől elrendeltettség vagy maga a végzet formálja társadalmunkat, hanem keretek közé zárt, de mégis játéktérrel rendelkező emberi döntések és cselekedetek sokasága. Ha a kapitalizmus más és más formái létezhetnek különböző időkben és helyeken, akkor van remény rá, hogy meg lehet őket változtatni. De vajon teljesen új társadalmi formákat is létre lehet-e hozni, nem zárja-e a valóság túl szűk keretek közé a politikai cselekvők

1 ■ Gil Eyal, Iván Szelényi, Eleanor Townsley: *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. Verso Books, New York, 1998.

2 ■ David Stark, László Bruszt: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

3 ■ Michael Burawoy: Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. *American Journal of Sociology*, 2001. január. 1099–1119. old.

4 ■ Gil Eyal, Iván Szelényi, Eleanor Townsley: The Utopia of Postsocialist Theory and the Ironic View of History in Neoclassical Sociology. *American Journal of Sociology*, 2001. január. 1121–1128. old.; David Stark, László Bruszt: One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 2001. január. 1129–1137. old.

5 ■ Michael D. Kennedy: Postcommunist Capitalism, Culture, and History. *American Journal of Sociology*, 2001. január. 1138–1151. old.

6 ■ József Böröcz: Change Rules. *American Journal of Sociology*, 2001. január. 1152–1168. old.

képzeletét? Vajon nem azért nem léteznek-e erős alternatív elképzelések és hozzájuk kapcsolódó társadalmi csoportok, mert a modern globális kapitalizmus végzetesen megnehezíti ezek létrejöttét vagy megerősödését? Ez a kérdés azonban már a következő gondolathoz vezet: látja-e a kritikus a fától az erdőt?

FA VAGY AZ ERDŐ?

A legnagyobb sértés, amit egy magára valamit is adó amerikai szociológus elszenvedhet, az, ha műveit a neoklasszikus közgazdasági irányzathoz sorolják. (Ebben is nagy a különbség a magyar és amerikai szociológusok között!) Burawoy szerint, a neoklasszikus közgazdászokéhoz hasonlóan, Szelényiék és Starkék elsuhanak a lényeg felett, amikor társadalmi elemzésük a kapitalista rendszer különböző megnyilvánulásaira koncentrálnak, ahelyett, hogy magát a kapitalizmus lényegét, a kapitalista termelési és társadalmi viszonyokat vetnék vizsgálat alá: „Más szóval, összehasonlító kapitalizmus-elemzésükből elveszett maga a kapitalizmus”, írja Burawoy (1101–1102. old.).

Valóban, mindkét mű szerzői büszkén vállalják az „összehasonlító kapitalizmus-elemzés” programját. Mi mást is tehet egy komparatív makroszociológus, ha az összehasonlítás egyik eleme hirtelen eltűnik a színről? Elkezd közelebről nézni azt, ami megmaradt. Stark és Bruszt szerint a közép-európai kapitalizmusok jelentősen különböznek a kelet-ázsiai, illetve dél-amerikai verzióktól, mégpedig pontosan abban, hogy egyidejűleg jött létre a kapitalista tulajdonosi osztály, és nyertek politikai jogot azok is, akikhez nem került termelő magántulajdon (1131. old.). Szelényi és szerzőtársai számára a poszt-szocialista kapitalizmus Közép-Európában megkülönböztetendő a klasszikus, illetve új centrumországoktól („classical and new core”, 190–191. old.), speciális osztálystruktúrájában, intézményrendszerében és tulajdonviszonyaiban egyaránt. Sőt az elitek habitusa a közép-európai régióon belül is elemzésre érdemesen különböző struktúrákat hozhat létre (pl. 177. old.). Az összehasonlító kapitaliz-

muselméletnek hosszú irodalma van Latin-Amerikában és a kis tigrisek Ázsiájában, Burawoy mégis elégedetlen a poszt-szocialista régió bekapcsolásával ebbe a történetbe, amely elvonja az olvasó figyelmét a kapitalizmus általános, minden megnyilvánulására jellemző tulajdonságairól: a kizsákmányolásról és elkerülhetetlen nyomorról, a demokrácia és politikai szabadság korlátairól, illetve az emberi kiteljesedés lehetőségeinek nyomasztó hatáiról.

Burawoy-nak igaza van: a kapitalizmus buktatói egyre nyilvánvalóbbak Kelet- és Közép-Európa széles rétegei előtt is, amelyek viszont épp ezen helyzetüknél fogva aligha vannak abban a pozícióban, hogy kritikai elemzéseket tegyenek közzé (habár szavazataikban négyévente tanúbizonyosságot tesznek általános elégedetlenségükről). De vajon nem csak a társadalomtudós saját kényelmes státusa-e az, ami megengedi, hogy ne lássunk meghatározó (és ezért mind elméletileg, mind politikailag fontos) különbséget nyomor és a még mélyebb nyomor között? Hogy akár a társadalmi struktúra, akár a potenciális politikai mobilizáció, akár az alternatív társadalomelméletek létrejöttének szempontjából ne lássunk elemzendő, megfontolandó, megvizsgálandó eltérést olyan társadalmak között, ahol a tipikus szegény több generációra visszamenőleg napi szinten éhez, szegregált favellában élő riói család, illetve ahol ennek analógiája egy nyolcadik kerületi többgyermekes háztartás, ahol hónapok óta nem tudják kifizetni a villanyszámlát?

Ehhez kapcsolódva merül fel, mennyire meghatározóak a kapitalizmus kialakulásának körülményei későbbi természetére vonatkozólag – a klasszikus útfüggőség-vita (lásd még Róna-Tas Ákos cikkeit ebben a témában) –, illetve hol is kezdődik az „út”. Stark és Bruszt különösen, de a Szelényi-csapat is (itt és későbbi szegénység-tanulmányaikban még inkább) sok figyelmet szentel az államszocializmus összeomlása körülményeinek és folyamatának. Burawoy szerint ideje abbahagyni a múlt fontolgatását: ahogy a szociológia klasszikusai is egy idő után letettek a feudalizmusból a kapitalizmusba való

átmenet elemzéséről, és érdeklődésüket a kapitalizmus mint a különböző eredet után már egységes logikával bíró társadalmi rend kritikájára fordították, így kelet-európai, neoklasszikus utódaiknak is túl kell lépniük generációjuk meghatározó sokkján. Még akkor is, tehetnének hozzá, ha a közép-európai optimizmust (és a keletebbtől való különállást) éppen ez sugallja. De Burawoy olvasatában a kapitalizmus lényege egy és osztthatatlan, és különleges veszélye épp abban áll, hogy különböző eredete, stílusai, sőt változatosan elosztott kegyetlenségei miatt lehetőséget nyit, egyenesen arra ösztökél, hogy elhittessük magunkkal és másokkal, hogy ez nem feltétlenül van így. A közép-európai kapitalizmusok pedig a felszínes manifesztáció szintjén nem az átmenet folyamata vagy az elitek speciális habitusa miatt különböznek egymástól, hanem pusztán azért, mert más és más helyzetben ékelődnek bele az egyetlen és globális kapitalista rendszerbe.

OSZTÁLYKRITIKA, AVAGY HOL KERESSÜK A TÁRSADALOM MOZGATÓERÉJÉT?

Szelényiék könyve a pre-, a valódi és a poszt-szocialista társadalmi teret írja le, még hozzá (bourdieu-i) osztálykategóriákkal. Burawoy mégis a szigorú osztályelemzést kéri számon tőlük, szerinte a mű az elitek paktumait tárgyalja (1105. old.), csak a burzsoázia frakcióinak harcát mutatja be, és nem fordít kellő figyelmet más meghatározó (különösen az elnyomott) társadalmi osztályokra, illetve ezen és más osztályok egymáshoz való viszonyára. Stark és Bruszt számára sem központi téma az osztályok közötti viszony. Ehelyett, Burawoy szerint a dolgok lényegét alig karcolva, csak a felépítménnyel – az elitek kapcsolathálójával, illetve ezek intézményesülésével – foglalkoznak. De vajon mi indokolná a munkásosztály kitüntetett szerepét a poszt-szocialista társadalmak elemzésében? Az osztályok közötti vagy azokon belüli (speciálisan a kapitalista osztályon belüli) harc-e az, ami meghatározóan formálta, illetve formálni fogja a közép-európai kapitalizmusok képét?

Burawoy határozottan az előbbi, az osztályok közötti függőség és küzdelem mellett voksol, és olyan etnográfiai munkákra hívja fel a figyelmet, amelyek a kizsákmányolás folyamatát és mértékét, illetve az ellenállás csíráit festik le. Ám itt, a legjobb esetben is, valóban csak csírákról van szó. Szelényi és szerzőtársai szerint a közép-európai társadalmi változások mozgatóereje nem a munkásosztály, amely szétesett és szervezetlen, hanem a „kulturális burzsoázia”, amely Szelényi Iván (és Konrád György) korábbi várakozásával ellentétben nem az emberarcú szocializmust, hanem a liberális demokráciát és a nyugati típusú szabadpiacelvű kapitalizmust építette fel. Legalábbis az államszocializmus bukása utáni első években ők voltak az átalakulások mozgatóerői, a munkásosztály csak passzív megfigyelője és gyakran szenvedő alanya. Szelényiek jól látják, hogy a nemzetközi neoliberais diskurzusból nagy lendülettel bekapcsolódó kulturális burzsoázia ellen nehezebben mozgósítható a munkásosztály (vagy más alternatív csoport), mert hatalmuk diffúzabb, láthatatlanabb és legitimitációjuk morálisabbnak tűnik egy poszt-államszocialista világban az egyszerű, profitéhes tulajdonosi osztályénál.

Stark és Bruszt az institucionalista szociológia jegyében a politikai intézmények társadalomformáló erejét hangsúlyozza Burawoy ellenében, aki számára ezek másodlagosak a mélyebb struktúrájú osztályviszonyokhoz képest. Starkék szerint pedig a kizsákmányolás és elszegényedés mértékét nem az osztályharc, hanem a demokratikus politikai intézmények szoríthatják korlátok közé (speciálisan a széles körű politikai beszámoltathatóság, „extended accountability”, 199. old.), és ez alapvető különbségekhez vezet a régió országainak társadalmi struktúrájában, az emberek mindennapi életében, életlehetőségeikben. Szelényi és szerzőtársai is megjelölnek gazdasági intézményeket, pontosabban azok külföldi tőkére való nyitottságát mint a sikeres átmenet fontos meghatározóját (1127. old.). Ám Burawoy számára aligha létezik „sikeres” kapitalista átmenet. A legfejlettebb kapitalista rendszer által

szabott mozgástér is elviselhetetlenül szűkös. Az apologetikus institucionalista elemzés csak abban látja a demokrácia intézményrendszerének hasznát, hogy az megszelídíti a kapitalizmus legvadabb hajtásait. Az elitek osztályhatalomért folytatott küzdelmeinek történeti áttekintése szintén nem kérdőjelezi meg azok létének szükségességét, és nem veti fel helyettesíthetőségüket egy semmilyen tőkeforma alapján nem kizsákmányoló osztállyal.

POSZTSZOCIALISTA SZOCIOLOGIA, NEOKLASSZIKUS TÁRSADALOMTUDOMÁNY

Pedig Burawoy szerint a kapitalizmus az a borzalmas társadalmi és gazdasági berendezkedés – Churchill után, de a demokráciával ellentétben –, amelynél igenis kitaláltak már jobbat: ennek az alternatívának az elfelejtését kéri számon az amerikai neomarxista szociológia egyik legnagyobb alakja – a két nemrégiben megjelent mű apropóján – a kelet-európai társadalomtudósoktól. Mikor fogják már megenni a közép-európai értelmiségiek a nyugati kapitalizmus majmolását, mikor tudják majd kibányászni az államszocializmus romjai alól éppen-séggel nem annak maradványait, de legalább a szocializmus gondolatának utópiáját (1118. old.)? Szelényi a klasszikusok kérdéseit új kontextusban felvető „neoklasszikus szociológiájával” ellentétben így Burawoy a „posztszocialista” irányt javasolja. Maga a név is a múltra utal, de nem annak államszocialista valóságára, hanem szocialista eszméire. A posztszocialista szociológia, a posztkolonialista társadalomelméletek analógiáján, megtagadja a hódító Nyugat ideológiáját, és a múlt gyakran már eltemetett gondolatait éleszti fel, formálja át, alkalmazza kritikusan az új társadalmi kontextusban.

Az alternatív elméleteknek biccentve Stark és Bruszt válaszukban az angol „she”-vel (nőnemet jelző személyes névmással, az általános értelemben gyakrabban használt „he”, hímnemű névmás helyett) utalnak a menedzserekre. Ám Burawoy ennél mélyebb alternatív elkötelezettséget vár, amely aligha fér bele Stark és

Bruszt elméleti keretébe. Szelényi és szerzőtársai empirikus alapon utasítják vissza a szocialista alternatívát: „Még ha egy pár értelmiségi újraolvassa is Marxot és Trockijt, újragondolja is a szocializmus tanulságait [...], nem hisszük, hogy ez sokat változtatna az államszocialista társadalmakon. [...] Az alternatívák nem a társadalomtudósok fejében léteznek [...], hanem az osztályok, a kollektív társadalmi aktorok cselekedeteiben. Sem mi, sem Burawoy nem tudunk felmutatni semmilyen ilyen típusú nem kapitalista alternatívát a jelenkori Kelet-Európa politikai színterén.” (1127. old.)

Ahogy, mint az amerikaiak tartják, Kínába csak Nixon mehetett el, ezt a vitát sem lehetett volna a poszt-államszocialista régió belül elkezdni, talán lefolytatni sem. Az amerikai baloldal képviselőinek nagyobb számban adatott meg az a luxus, hogy nem kellett megtagadniuk és újradefiniálniuk ifjúkori önmagukat. Ezért üdítő Burawoy lendületes kritikája. És – legalábbis Magyarországon – ezért nem több annál.